

ЦИВІЛЬНЕ ПРАВО І ПРОЦЕС

УДК 340.12

Дмитро Забзалюк

кандидат історичних наук, доцент,
завідувач кафедри теорії та історії держави і права,
конституційного та міжнародного права
Львівського державного університету внутрішніх справ

Ольга Забзалюк

кандидат юридичних наук,
асистент кафедри цивільного права та процесу,
Навчально-наукового інституту права та психології
Національного університету “Львівська політехніка”

ТЕОРЕТИЧНІ ТА МЕТОДОЛОГІЧНІ ПІДХОДИ ДО ВИЗНАЧЕННЯ ПОНЯТТЯ І СУТНОСТІ ФЕДЕРАЛІЗМУ

© Забзалюк Д., Забзалюк О., 2017

Здійснено теоретичний та методологічний аналіз підходів до визначення поняття та сутності федералізму. Досліджено зміст і систему принципів федералізму за допомогою моделювання, типізації, класифікації та історико-правового осмислення теоретичних та методологічних підходів. Доведено, що головними принципами загальнотеоретичного підходу до розробки ідеї федералізму в світовій політико-правовій думці ХХ–ХХІ ст. є такі основні компоненти, як форма правління, державний устрій, федерація, конфедерація, централізм, унітаризм, децентралізація та автономія.

Ключові слова: федералізм, федерація, централізм, унітаризм, децентралізація, автономія.

Дмитрий Забзалюк

Ольга Забзалюк

ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ И МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЕ ПОДХОДЫ К ОПРЕДЕЛЕНИЮ ПОНЯТИЯ И СУЩНОСТИ ФЕДЕРАЛИЗМА

Сделан теоретический и методологический анализ подходов к определению понятия и сущности федерализма. Исследован смысл и система принципов федерализма при помощи моделирования, типизации, классификации и историко-правового осмысления теоретических и методологических подходов. Доказано, что главными принципами общетеоретического подхода к разработке идей федерализма в мировой политико-правовой мысли ХХ–ХХІ в. есть такие основные компоненты, как форма

правления, государственное устройство, федерация, конфедерация, централизм, унитаризм, децентрализация и автономия.

Ключевые слова: федерализм, федерация, централизм, унитаризм, децентрализация, автономия.

Dmytro Zabzaljuk

Head of the Department theory and history of state and law,
constitutional and international law
Lviv State University of Internal Affairs
Candidate of Historical Sciences, Associate Professor

Olga Zabzaljuk

Doctor of Law,
Assistant of the department of civil law and process
Educational-Scientific Institute of Law and Psychology
Lviv Polytechnic National University

THEORETICAL AND METHODOLOGICAL APPROACHES TO THE DEFINITION OF THE CONCEPT AND THE ESSENCE OF FEDERALISM

The theoretical and methodological analysis of approaches to the definition of the concept and essence of federalism is carried out. The content and the system of principles of federalism with the help of modeling, typing, classification and legal and factual interpretation of theoretical and methodological approaches are examined. It is proved that the main principles of the general theoretical approach for the development of the idea of federalism in the world political and legal thought of the XX–XXI centuries are such basic components as the form of government, the state system, the federation, the confederation, centralism, unitarism, decentralization and autonomy.

Key words: federalism, federation, centralism, unitarism, decentralization, autonomy.

Постановка проблеми. Політична та адміністративна реформи, що тривають в Україні, обумовлюють для сучасників необхідність по-новому розглянути проблему вибору вектора розвитку, що його обиратиме Українська держава у подальшому. Особливо важливим, у цьому сенсі, видається питання державного устрою, у контексті вивчення якого ідея федералізму посідає чи не найголовніше місце.

Процеси утворення федеративних держав у світі в XIX ст. зумовили підвищений інтерес до проблеми федералізму у суспільній світовій та вітчизняній юридичній думці. Спершу ця проблема привертала увагу насамперед громадських і політичних діячів, діяльність яких не стосувалася юриспруденції. Однак, наукові праці цих дослідників, що в основному мали політичний характер, створили підґрунтя для того, щоби в подальшому ідея федералізму стала предметом фундаментальних юридичних досліджень.

Аналіз дослідження проблеми. Теоретичну та методологічну основу дослідження ідей федералізму становлять праці відомих вітчизняних і зарубіжних науковців, а саме: Р. Абдулатіпова, Г. Александренка, Дж. Андерсона, Ю. Бойка, Л. Болтенкової, О. Галкіна, Л. Гамбурга, Р. Дарендорфа, Д. П. Дая, Д. Елазара, Ю. Кіма, П. Кінга, Ф. Кінські, Е. Корвіна, Л. Карапетяна, Г. Корольова, І. Ледея, М. Миронюка, Р. Натана, М. Нугаєва, В. Острома, В. Пастухова, С. Рябова, Д. Сидяньського, Ж. Сселя, О. Сушинського, Е. Тадевосяна, В. Теріна, В. Тихонова, А. Токвіля, К. Уера, К. Дж. Фрідріха, Е. Хоффмана, Ж.-Л. Шабо, В. Шаповала, Р. Швагера та ін.

Метою статті є всебічно проаналізувати ідею федералізму в українській та зарубіжній політико-правовій думці на основі інтелектуального доробку видатних правників ХХ–ХХІ ст. Ця мета дає підстави виокремити ряд **завдань**, зокрема: розкрити теоретичні та методологічні підходи до визначення поняття й сутності федералізму; виокремити етапи розвитку ідеї федералізму в українській та зарубіжній політико-правовій думці ХХ–ХХІ ст.; дослідити зміст і систему принципів федералізму за допомогою типізації та історико-правового осмислення.

Викладення основного матеріалу. Ще на початку ХХ століття федералізм був доволі рідкісним явищем, однак Перша світова війна та часті і затяжні озброєні конфлікти між країнами через перерозподіл етнотериторіальних кордонів заставили політиків і правників різних країн шукати нові рішення проблеми державного устрою. Саме тому виявлення методологічних основ поняття “федералізм” є актуальним науковим завданням.

Саме слово “федералізм” має французьке походження і походить від слів “foedus” – “договір” і “fidere” – “довіряти”. Вперше цей термін був використаний у ХVІІ ст. пуританами в контексті існування угоди між Господом Богом та американськими переселенцями.

Дефініція поняття “федералізм” вироблялась упродовж століть. У ХVІІІ ст. федералізм застосовувався для визначення відповідних політичних та економічних домовленостей між штатами, а згодом почав використовуватися у значенні “об’єднана ліга”, “союз” та ін. Згодом федералізм отримав більш чіткі обриси та став вживатися в аспекті визначення форми державного устрою.

У світовій практиці і політико-правовій науці історично склалося декілька підходів до розуміння федералізму. Так, “в англосакському вживанні” федералізм означає централізм. У німецькому – навпаки слово “федералізм” відноситься до децентралізації” [1, с. 164, 165]. Для французької традиції федералізм є універсальним засобом проти диктату центральної влади.

Як бачимо, єдиного розуміння “федералізму” не існує. До того ж, сама категорія далеко не однозначна і може використовуватися в різних смислових значеннях. Тому навряд чи можна погодитися з деякими авторами, які, захоплюючись описом політико-правового змісту федералізму, часто не враховують його багатоаспектності [2, с. 4–11]. Особливо така багатогранність федералізму виявляється на сучасному етапі, коли зарубіжні і вітчизняні учені характеризують його не лише в політико-правовому полі, а ще й як особливий тип суспільних відносин.

Традиційно федералізм визначається як “система розподілу влад і прийняття рішень між окремими керуючими системами різного рівня, які здійснюють владні повноваження над тим же населенням і географічним регіоном” [3, с. 575]. Іншими словами, федералізм – це така форма державного правління, за якої влада конституційно поділена між центральним (федеральним) та місцевими урядами.

Термін “федералізм” має не описовий, а нормативний характер і застосовується для визначення багаторівневого державного управління, що поєднує елементи спільного загального управління та регіонального самоуправління [4, с. 248]. В основі цього поняття є визнання цінності й доцільності поєднання єдності та різноманітності, взаємного пристосування, збереження й розбудови виразно відмінних людських спільнот у межах єдиного політичного об’єднання. Основною рисою федералізму як нормативного принципу є одночасне збереження і єдності, і децентралізації [5, с. 149].

Така двояка природа федералізму в його правовому значенні дає можливість застосувати ґрунтовний аналіз для дослідження його моделей, концептуальних засад та принципів, які так чи інакше поєднують ознаки унітарних держав, федерацій та конфедерацій.

Федеративна форма державного устрою максимально втілює такі принципи організації та функціонування державного механізму, як поєднання централізації та децентралізації, поділ державної влади між центром та регіонами; демократизм, самоврядування і територіальна самоорганізація громадян; узгодження між приватними інтересами осіб, публічними інтересами територіальних громад і публічними загальнонаціональними інтересами [6, с. 29].

Однак все ж таки існує певна складність під час визначення суті федералізму. Так, наприклад, в низці публікацій поняття “федералізм” і “федерація” не розмежовуються, окрім того, часто вживаються як синоніми. Але ототожнювати їх не можна.

Як відомо, федерація (від лат. “federatio” – союз, об’єднання) – це форма державного і територіально-політичного устрою, за якої декілька державних або територіальних утворень, що володіють певною політичною самостійністю, утворюють єдине політичне співтовариство. Федеративний устрій повинен забезпечити політичну та економічну єдність того або іншого політичного співтовариства, що відрізняється, як правило, більшими розмірами території, етнічним різноманіттям, а також суттєвою соціально-економічною специфікою регіонів, що належать до його складу. Він поєднує переваги державної єдності і централізованої влади зі збалансованою самостійністю членів.

В науці виокремлюють два шляхи виникнення федерації. Перший характеризується як утворення знизу, тобто як перехід від конфедеративного до федеративного устрою через добровільне об’єднання суверенних частин. Це відбувається на основі встановлення союзних відносин між державами, які з часом формують єдині державні органи, встановлюють єдиний правопорядок (США, Австралія, Швейцарія). Такі федеративні системи створювались із метою об’єднання різноманітних політичних груп населення. Другий шлях полягає в утворенні федерації зверху – шляхом децентралізації, тобто передачі повноважень унітарної держави на місця (Бельгія, Бразилія, Німеччина, Аргентина, Росія).

Якщо поняття федерації відображує статичний, організаційний, інституціональний стан відповідної форми державного устрою з її політико-адміністративним територіальним поділом, то федералізм є принципом політико-територіального устрою та відповідної ідеології держави. Він відображає динамічний процес здійснення сукупності відносин, пов’язаних із федералізацією, а також історичними, культурними, ідеологічними та геополітичними особливостями тих країни і народів, які прийшли до утворення федеративних держав і подальшого розвитку на федеративних засадах [7, с. 256].

Федералізм – це не лише теорія та ідеологія, але й реальні політика і практика створення, побудови, функціонування і розвитку федеральної держави. Отже, поняття “федералізм” ширше за поняття “федерація”. Воно ширше ще й тому, що охоплює і ті процеси федералізації, які відбуваються в надрах унітарної держави або конфедерації під час переходу до федеративного устрою [8, с. 13].

Федерація є “оболонкою у всій системі федералізму, відображаючи конкретні духовно-культурні, соціально-економічні, правові і політичні прояви федералізму” [9, с. 22–23].

Федералізм може існувати без “федерації”, однак, федерація неможлива без федералізму, який буде забезпечувати рівень підтримки, необхідний для функціонування регіональної влади [10, с. 40].

Як вже говорилося вище, поняття “федералізм” ширше і складніше, ніж поняття “федерація”, оскільки охоплює не тільки саме поняття форми адміністративно-територіального устрою держави, його ознаки та структуру, але й головні засади та принципи організації політичної влади. Усі ці компоненти можуть бути об’єднаним елементом для суверенних держав під керівництвом центрального уряду, залишаючи однак за кожною із них суттєву частину прав. Отже, федералізм містить механізм функціонування федерації в цілому. Федерацію і федералізм можна теоретично відокремити один від одного, але вони завжди залишаються співзвучними один одному, співвідносячись як ціле – федералізм і частка – федерація.

Про тенденції розвитку федералізму існують різні, зазвичай, протилежні думки. Федералізм розглядають і як крок до об’єднання державних утворень, і передумову формування держави із сильною центральною владою, і “течію до централізації, і як результат дезінтеграційних процесів в централізованій державі, що втрачає контроль над частиною своєї території” [11].

Через це з метою розкриття суті федералізму в науці застосовується декілька методологічних підходів. Перший – ліберально-демократичний. Розкриваючи зміст цього підходу, В. Пастухов виділяє два рівні сприйняття федералізму. “Перший рівень визначається у поєднанні декількох

держав в єдине цілісне суверенне утворення, або, навпаки, в розподілі єдиної держави на складові частини, кожна з яких наділена суверенітетом. Другий рівень федералізму сприймається в контексті націогенезу, де головною силою, що детермінує процес взаємотяжіння або взаємовідштовхування державних утворень, виступає індивід, який прагне до свободи. Саме індивід – творець федералізму на цьому рівні” [12, с. 99]. Іншими словами, зміст федералізму в контексті цього підходу полягає у трьохсторонніх владних відносинах між федерацією, її суб’єктом та індивідом, який характеризується вільною волею індивіда вступати в такі відносини.

Другий – системний підхід в дослідженні федералізму. Так, Р. Натан і Е. Хоффманн аналізують федералізм як політичну систему, в якій домінуючу роль відіграють регіональні уряди. “Федералізм, вважають вони, це така форма організації уряду, яка прагне примирити регіональну різноманітність з певним рівнем колективної єдності і робить це таким шляхом, при якому регіональні уряди грають цілком конкретну роль” [13, с. 35–38].

В контексті цього підходу Томас П. Дай визначає федералізм “як систему управління, при якій повноваження розділені між вищим і нижчим рівнями управління таким чином, що обидва рівні мають значущий об’єм власної, автономної відповідальності за соціальний і економічний добробут тих, хто проживає під відповідною юрисдикцією” [14, с. 103]. На думку Карла Дж. Фрідріха, федералізм слід розглядати “як процес, як структуру взаємин, що розвивається, а не статичну конструкцію, регульовану жорсткими, непорушними нормами. Він розглядає федералізм ширше, ніж звичайну форму децентралізації, для якої характерне ухвалення рішень на основі узгоджених дій загальнофедеральних і місцевих органів. Федералізм, відмічає К. Фрідріх, є лише тоді, коли декілька політичних співтовариств співіснують разом і взаємодіють як самостійні цілі, об’єднані в загальну структуру, що володіє власною самостійністю” [15, с. 9].

Третій – інструменталістське бачення федералізму. Його зміст полягає в тому, що він є комплексом засобів і методів, покликаних вирішувати конфлікти між центром і регіонами, встановлювати їх взаємодію, забезпечувати найбільш доцільні форми управління державою. В цьому контексті ми можемо розглядати федералізм як компроміс між центром і регіонами, централізацією та децентралізацією управління, який спирається на взаємодію двох різновекторних спрямованостей – структуризації і об’єднання.

Четвертий – цивілізаційний підхід, змістом якого є те, що федералізм – це властивість держави за певних соціальних та політичних умов та у різні історичні періоди. Є сучасні унітарні децентралізовані держави (наприклад, Франція), де федералізм був би сьогодні, мабуть, неприйнятний з історичної та політичної точки зору. Є інші держави, для прикладу, Німеччина, де федералізм є суттю їх устрою. І нарешті США, де федералізм вважається системоутворюючим елементом американської державності. Відповідно з цим федералізм є продуктом розвитку цивілізації в її модернізаційному змісті, що виражається в політичному сенсі у децентралізації влади. “Саме перехід до децентралізації звільняє індивіда від державної опіки і дозволяє будувати демократію “знизу-вверх” [16, с. 212–213].

П’ятий – нормативно-ціннісний підхід. Ця теорія обґрунтовується в роботах Д. Елазара та В. Острома [17; 18]. Один із найбільш відомих сучасних дослідників проблеми федералізму, керівник наукового центру із вивчення федералізму, професор філадельфійського університету Д. Елазар наголошує, що існування різних підходів щодо розуміння проблем федерації і федералізму має такі основні причини: “1) федералізм одночасно відноситься до структури і до функціонування державної влади; 2) сприяє збереженню як єдності, так і різноманітності суспільних структур; 3) включає в себе дію як політичних, так і соціальних факторів; 4) пов’язує в один вузол як мету, так і засоби її досягнення; 5) пов’язує мету як з розвитком країни, так і глобальними проблемами світового розвитку; 6) постійно змінює форми своєї політичної організації”.

Д. Елазар вказує на два значення поняття “федералізм”. У вузькому сенсі воно означає взаємини між різними урядовими рівнями, в ширшому – поєднання самоврядування і пайового правління через конституційну співучасть у владі на основі децентралізації [19, с. 36]. Якщо державна влада розподіляється відповідно до тотальної домінації центру, тобто не враховуючи

згуду складових частин федерації, то у такому разі держава не може бути визнана за своєю природою федеративною, які б права не були у цих територій.

Державний устрій, заснований на федеративних принципах, є своєрідним втіленням суспільного договору, який заключається вільними громадянами та спільнотами, котрі об'єдналися для досягнення спільної мети та захисту своїх прав, зберігаючи водночас свою цілісність.

Під федеральною ідеєю зазвичай розуміється компроміс, втілений в образах заборон і противаг між єдністю і різноманіттям, автономією і суверенітетом, загальнонаціональним і регіональним, а сенс федералізму полягає в його здатності погоджувати і примиряти між собою масу конкуруючих, а іноді й таких, що суперечать одна одній різноманітних позицій, політично значущих для держави. Толерантність, пошана, компроміс, переговори і взаємне визнання – такий девіз федералізму.

Отже, вказані підходи демонструють складність, багатоаспектність і багатоплановість федералізму, а також неоднозначність його тлумачення.

Принципами федералізму є автономія, участь, взаємодоповнюваність і значущість регіонів. Принцип автономії полягає у гарантованому конституцією самоврядуванні утворень, що належать до федерації регіонів або провінцій. Завдяки принципу участі вони виявляються залученими в процес управління країною в цілому. Грунтуючись на принципі взаємодоповнюваності, кожен колектив, кожна структурна ланка володіють комплексом повноважень, достатніх для подолання проблемних питань, які необхідно буде ефективно вирішити саме на цьому рівні.

Відомий дослідник Ф. Кінські формулює принципи федералізму так:

1) автономія. Усі члени федерації є автономними, що фактично означає самоврядування; співпраця. Усередині федерації автономні члени регулюють свої стосунки з центром і між собою на договірній основі;

2) субсидіарність або точна адекватність. Компетенції усередині федерації розподіляються так, що проблеми вирішуються на тому рівні, де вони виникають;

3) участь. Усередині федеративної структури істинним сенсом є демократичне право вирішального голосу окремих громадян, колективів, їх участь в управлінні. Новим тут є те, що разом із правовими, політичними, економічними враховуються і соціальні аспекти федералізму [20, с. 16–17].

Принцип федералізму, на думку британського ученого К. Уера, може бути охарактеризований як метод розподілу влади, згідно з яким союзна та регіональна влада кожна у своїй сфері є координованими і незалежними одна від одної [21, с. 316].

На думку Е. Тадевосяна до ознак федералізму належать складність політико-територіальної структури, тобто наявність двох і більше суб'єктів; утворення нової єдиної суверенної держави із загальними федеральними органами влади і управління, єдиною територією, єдиним (загальним, хоча і не єдиним) громадянством, єдиною грошовою одиницею; якісні відмінності соціальних аспектів від інших форм, а саме: великі можливості політичної участі і функціонування громадських організацій; обмеження самостійності суверенних елементів (суб'єктів федерації) правами і повноваженнями, що належать до юрисдикції федерації в цілому; збереження високого рівня самостійності і самоврядування суб'єктів федерації; пріоритет, верховенство законодавства федерації у межах питань її повноважень, виняткової і спільної компетенції та інші [22, с. 58–68].

Р. Абдулатіпов та Л. Болтенкова вважають, що ознаками федералізму є добровільність утворення, рівноправ'я суб'єктів, симетрія їх статусів, її суверенність, наявність у них конституцій [23, с. 19].

Тенденції розвитку федералізму надзвичайно специфічні, багатопланові і дискусійні. Одні розглядають федералізм як шлях до об'єднання державних утворень, інші – як передумову формування сильної центральної влади у державі.

Отже, ми можемо говорити про різні концепції федералізму, які відображають зміни взаємовідносин у різних рівнях владних структур у межах загальних принципів та типології федералізму.

На думку французького теоретика, автора нігілістичної теорії федералізму Ж. Сселя, федерація – це вільна асоціація, де відсутнє панування, натомість присутнє юридичне рівноправ'я [21, с. 330]. Він був прихильником і активно розвивав ідею світової федерації. “В своїх подальших роздумах Ссель прийшов до твердження необхідності утворення глобального суперетатичного

порядку” [24, с. 18–21]. Йому суперечить А. Токвіль, який у своїй праці “Демократія в Америці” говорить, що “при федеративному устрої неухильно виникають дві верховні влади, які неодмінно рано чи пізно призводять до конфлікту інтересів” [25, с. 138].

Український дослідник проблеми федералізму О. Сушинський пропонує концепції федералізму позначити так: деградаційна (федералізм зверху) та градаційна (федералізм знизу), де перша – це концепція, де домінує ідея єдності влади, джерелом якої є єдиний суверенний народ; а друга – це концепція, де домінує ідея влади, джерелом якої є незалежні громади та вільні громадяни [26, с. 49–50].

Нині в теорії федералізму окреслюють два головні напрями дослідження. Перший – функціональний, в межах якого визначаються цілі, напрями і методи діяльності основних суб’єктів федеративних стосунків. Функціональна теорія федералізму ґрунтується на таких основних передумовах: державні органи влади усіх рівнів мають дві основні економічні цілі – розвиток і перерозподіл. Тому сутність функціональної теорії полягає у пошуках оптимального співвідношення між повноваженнями органів влади різних рівнів саме в діяльності із розвитку і перерозподілу.

Другим найважливішим напрямом є законодавча теорія федералізму. Вона досліджує поведінкові аспекти представників законодавчих органів влади у федеративних державах, а також їх вплив на економічні рішення, що приймаються на державному рівні. Свою назву ця теорія отримала ще і тому, що в її межах робиться припущення про те, що національна політика формується на основі політичних уподобань тих, хто розробляє і ухвалює закони цієї країни (наприклад, депутатами Конгресу в США). Порівняно з функціональною теорією в законодавчому напрямі федералізму органам виконавчої влади надається істотно менше значення.

З вищезазначеного очевидно, що основні теорії федералізму є елементом загальної теорії державного устрою, застосованої практично до усіх типів сучасних держав.

Сьогодні можна виокремити цілу низку концепцій федералізму, в основі яких є різноманітні критерії. Враховуючи взаємовідносини різних рівнів влади, можна виділити зокрема централістську концепцію федералізму, яка ґрунтується на тому, що вся політика в окремих складових федерації повинна проводитися відповідно до рішень загальнофедеральних органів. В основі цієї концепції є положення про те, що народ країни утворює єдине законне джерело суверенної влади, а тому уряд, який користується підтримкою більшості населення, повинен бути вищим над нижчими урядами суб’єктів федерації.

Адміністративна концепція або виконавчий федералізм передбачає на тривалий період існування самостійних прав на місцях і збереження міжурядового співробітництва, незважаючи на будь-які вияви конфліктних ситуацій, що можуть виникати між федеративним та місцевими урядами.

Координаційна концепція, яка досить швидко розвивається в сучасних умовах, характеризує федералізм як постійну боротьбу та співробітництво двох урядових систем у зв’язку із наявністю між ними фінансово-економічної залежності, як самостійність членів федерації в конституційно встановлених межах під час існування деяких юрисдикційних обмежень для федерального уряду.

Договірна концепція розглядає федерацію у вигляді об’єднання держав, які передали на основі договору деякі права новоутвореному центральному уряду. Цей уряд не може набути нових прав без попередньої згоди провінцій, оскільки він ними створений. Прихильники цієї концепції стверджують, що суб’єкти зберігають суверенітет в межах своєї компетенції і мають право вето на всі зміни у федеральній конституції. На думку багатьох дослідників, договірна модель – це прийняття договору як юридичного акта, який затверджує утворення федерації. Однак, є й інше розуміння договору – як згода між федерацією та її частинами. Відсутність такої згоди не дозволяє досягнути цілі створення стабільних та ефективних держав, якщо на офіційному рівні підписуються документи засновницького характеру у вигляді договорів (угод).

Різновидністю договірної федерації можна вважати той її тип, коли центральний і регіональний рівні влади діють незалежно один від одного в конституційно встановлених межах – так званий “координований федералізм”. Однак, із практики конституційного розвитку очевидно, що найбільш ефективною є спільна компетенція федерації та її суб’єктів, і в цій сфері діє принцип верховенства федерального закону.

Дуалістична доктрина вимагає, щоб федерація забезпечувала і розвивала добробут кожного культурно-етнічного елемента. “В таких федераціях переважають збалансовані права їх суб’єктів та

центра... Зокрема, в США подібний баланс повноважень виражався в тому, що питання зовнішньої політики і національної безпеки були прерогативою федерального уряду, в той час, як питання освіти і законодавства про сім'ю знаходились виключно у віданні штатів" [27, с. 147].

Теорія дуалістичного федералізму має декілька варіантів. В деяких країнах у ній робиться акцент на те, що в основі федеративного союзу є об'єднання двох націй (наприклад, англо-канадців і франко-канадців в Канаді). Тут очевидна кваліфікація федерації як діархії (двовладдя). У другому варіанті концепції дуалістичного федералізму робиться акцент на двоякість суверенітету у федерації, що дозволяє говорити про можливість зворотного повернення переданих повноважень і створення власної держави – право виходу суб'єкта із складу федерації.

Зміст теорії дуалістичного федералізму полягає у розділенні влади у федеративній державі так, щоб обидва рівні управління були незалежними один від одного і володіли самостійним статусом, встановленим у конституції. Іншими словами – це чітка фіксація на конституційному рівні розподілу функцій і повноважень між центральною та владою в регіонах.

З першої третини ХХ ст. у світі стали популярними теорії кооперативного федералізму – системи, в якій центральна влада і суб'єкти федерації спільно вирішують широке коло соціально-політичних та фінансово-економічних проблем. Для цієї теорії притаманною є більш значна роль центру у зв'язку зі зростанням економічної та соціально-політичної ролі індустріальної держави.

Одним із відомих представників теорії кооперативного федералізму в США є Едуард Корвін. Кооперативний федералізм виявляється, на думку Е. Корвіна, у співробітництві союзу і його членів у різних областях державної діяльності. Це співробітництво виражається насамперед в об'єднанні дій союзу з діяльністю окремих штатів у цілях здійснення завдань, які мають загальне значення [21, с. 321]. Союзні органи і органи штатів утворюють єдиний державний механізм, усі складові частини якого діють в напрямі реалізації поточних завдань загальнодержавного характеру [28, с. 205].

Прикладом такої кооперації Союзу зі штатами є, на думку Е. Корвіна, федеральні субсидії, які полягають в тому, що союз виділяє грошові суми на різні потреби штатів, які своєю чергою, виділяють на ці ж потреби рівні за розмірами суми. Результатом цього є спільна участь союзу і штатів як партнерів у здійсненні спільних завдань.

Кооперативний федералізм – це централізована федерація, де у відносинах домінує принцип розділеної і солідарної влади та відповідальності, за яких функції, які колись визнавались виключно для кожної зі сторін, стають спільними. Кооперація сторін базується на переговорних процедурах, що набувають обов'язкового характеру у випадку існування розбіжностей.

Нові елементи кооперативного федералізму можна спостерігати і в сучасній Європі. "Під терміном "кооперативний федералізм" німецькі юристи позначають особливий механізм взаємодії союзу і земель, заснований на координації діяльності. Він функціонує у формі постійних (не рідше одного разу в рік) конференцій прем'єр-міністрів і відповідних міністрів земель і федерації, в ході яких виробляються сумісні постанови, програми та інші акти, націлені на вирішення найбільш складних та актуальних проблем" [29, с. 144].

В сучасній зарубіжній історіографії кооперативний федералізм розглядається як координація і кооперація усіх рівнів влади федеральної держави. Їх основним принципом є принцип одностайності, що передбачає вільний вибір.

Визнаючи, що сучасна федеративна держава є централізованою, кооперативний федералізм пропонує зміну розподілу компетенції на користь суб'єктів федерації та органів місцевого самоврядування, вважаючи, що вони можуть вирішити багато проблем самостійно, залишаючи за федерацією функції контролю і координування.

Більшість науковців вважає, що саме теорія кооперативного федералізму користується нині широким впливом у зарубіжних федераціях [30, с. 11]. Моделі кооперативного федералізму інтенсивно розвиваються у США, Німеччині, Австрії, Швейцарії та інших зарубіжних федеративних державах і в кожній країні мають свої особливості. Кооперативний федералізм має сьогодні особливо важливе значення, оскільки дозволяє в цивілізованих формах попереджати і знімати політико-правові та інші конфлікти.

Можна із упевненістю сказати, що в основі моделі кооперативного федералізму є концепція, відповідно до якої федеральний уряд і суб'єкти федерації є взаємодоповнюючими частинами єдиного механізму.

Цікавою є доктрина технократичного федералізму, яку дослідники пов'язують із теорією кооперативного федералізму. Згідно із нею зміст збереження інститутів федералізму зводиться до існування в структурі органів управління додаткової ланки політичного представництва (регіонального рівня). В такому разі єдиним атрибутом федеративної держави стає конституційно визнана участь регіонів як самостійних політичних спільнот у формуванні вищих органів виконавчої та законодавчої влади. Розподіл повноважень у системі територіально-політичного управління належить до питань політичної практики і може коректуватися федеральним парламентом у процесі законотворчості і поновлення (у разі необхідності) нормативних основ діяльності виконавчої влади.

Ще одним різновидом кооперативного федералізму є новий федералізм, який полягає у підвищенні активності і розширенні повноважень урядів регіонів і муніципальних урядів, наданні більшої самостійності органам місцевого самоврядування, створенні умов, за яких не федеральний центр, а громадяни отримують можливість контролювати виконання соціальних програм на місцевому рівні.

На думку російського політолога О. Галкіна, новий федералізм повинен забезпечити гнучку систему відносин, яка дозволила б органічно поєднувати збереження основ державності з реалізацією прагнення національних та етнічних спільнот до зміцнення і розвитку своєї ідентичності [31, с. 100].

Деякі фахівці розглядають як самостійну доктрину так званий “виконавчий чи адміністративний федералізм”. Теоретичне обґрунтування виконавчого (адміністративного) федералізму можна знайти в роботах німецького ученого Р. Швагера [32]. Згідно з його точкою зору адміністративний федералізм є захистом від такого центрального уряду, якому притаманно віддавати перевагу окремим регіонам. Адміністративний федералізм – це модель із двома рівнями влади: центральною та регіональною. Ця модель дає можливість реалізувати і фінансувати такі суспільні проекти, вигоди від здійснення яких отримують і сусідні регіони. За кожним можливим проектом регіональна влада приймає самостійне рішення. Вимоги до якості проекту і його функціонування визначаються федеральним законодавством. В результаті адміністративний федералізм забезпечує компетенцію регіональних органів влади у сфері застосування федеральних законів до конкретних випадків і вибір проектів, здійснюваних на їх території.

Отже, як вважає Р. Швагер, відбувається вертикальний розподіл сфер компетенції, коли закони приймаються в центрі, а їх реалізація залишається на розгляд регіональних, а також місцевих влад.

Принципово важливо оцінити федералізм з точки зору його правової природи і статусу суб'єктів. Тут виокремлюють симетричний і асиметричний федералізм.

Ідеальна федерація – симетрична держава, де в основі устрою є об'єднання суб'єктів федерації, однорідних за природою і рівних за статусом.

Нині абсолютно симетричних федерацій з юридичної точки зору фактично не існує. У світовій практиці спостерігаються тенденції розвитку асиметрії в федеративних відносинах класично симетричних держав. Кожна федеративна держава може постати із так званими об'єктивними випадками асиметрії – необхідністю утворення разом із суб'єктами федерації, які є рівноправними, федеральних територій, чи територій з особливим статусом, так званих “асоційованих держав” та ін.

Більшість федеративних держав сьогодні – це симетричні федерації з елементами асиметрії.

Отже, узагальнивши усі наведені вище концепції та теорії федералізму, можна зазначити, що принцип федералізму передбачає договірність у прийнятті спільних рішень (замість голосування за ознакою більшості); рівне представництво в органах спільного керівництва. Водночас сама ідея федералізму виражає прагнення запровадити сильну центральну владу, яка буде здатна цілеспрямовано здійснювати певні спільні міждержавні, колективні загальнонаціональні функції, а саме: забезпечення свободи торгівлі, оборона, зовнішня політика тощо. З іншого боку, ідея федерального устрою виникла у зв'язку із побоюванням, що занадто сильна центральна влада обмежуватиме індивідуальні свободи та самостійність суб'єктів, із потребою гарантувати прагнення громадян самим управляти місцевими справами.

Найкраще федералізм працює там, де існує глибока повага до верховенства права, культура толерантності і послаблення напруги між групами населення, а також значні елементи сумісної ідентичності [33, с. 109].

Аналіз основних тенденцій і підсумків розвитку федеральних держав дозволяє виокремити деякі ключові характеристики федералізму і його дії на стан суспільства та його структуру: в етнічно неоднорідній державі, де етнічні групи ще й територіально невизначені, федералізм захищає права меншин, стримуючи конфлікт; федералізм є джерелом стабільності, але тільки в економічно розвинених країнах; федерації, що складаються з великого числа суб'єктів, життєздатніші за федерації з малим числом учасників; тільки симетричні федерації можуть бути стабільними; централізовані федерації життєздатніші ніж децентралізовані.

Федералізм – це принцип, який є в основі політико-територіального чи національно-територіального устрою держав; доктрина, яка містить можливості децентралізувати й розділяти владу по вертикалі: інтегрувати територіальні спільноти в єдине ціле; ідеологічна концепція демократизації відносин між владою й підвладними структурами [34, с. 46].

Федералізм – це широке аналітичне поняття, котре в реаліях націотворення стало потужною суспільно-політичною парадигмою [35, с. 11]. І справді, федералізм перестав бути лише елементом державного устрою. Він перетворився на концептуальну основу розвитку суспільного та політичного розвитку держави.

Як влучно зауважив відомий швейцарський юрист Дузан Сидянський, “кінцева ціль федералізму – це встановлення нової вищої єдності, в якому його члени могли б знайти своє повне вираження в інтересах спільного блага” [36, с. 53].

Висновки. Підводячи підсумок аналізу федералізму, можна зробити висновок, що федералізм – це складний правовий і політичний феномен. Із позиції комплексного підходу його можна розглядати в такі різні способи: спосіб організації влади у складних державах; багаторівнева система, основними ознаками якої є цілісність, єдність і різноманіття; політичний процес циклічного характеру; особлива система владних відносин.

1. Дарендорф Р. *После 1989: мораль, революция и гражданское общество. Размышления о революции в Европе: пер. с англ. / Р. Дарендорф.* – М.: Ad Marginem, 1998. – 272 с.
2. Карапетян Л. М. *Федерализм и права народов: курс лекций / Л. М. Карапетян.* – М.: Приор, 1999. – 112 с.
3. *Федерализм: энциклопедия / под ред. К. С. Гаджиева, Э. Г. Коваленко.* – М.: МГУ, 2000. – 638 с.
4. *Федерализм: энциклопедический словарь.* – М.: ИНФРА, 1997. – 683 с.
5. Рябов С. *Політологічна теорія держави / С. Рябов.* – К.: Тандем, 1996. – 240 с.
6. Гамбург Л. *Класифікація, типологія та моделювання у дослідженні федеративних держав / Л. Гамбург // Право.* – 2011. – № 4. – С. 29–37.
7. Шаповал В. М. *Федеративна держава / В. М. Шаповал // Юридична енциклопедія: в 6 т. – Т. 6: Т – Я.* – К.: Укр. енцикл., 2004.
8. Тихонов В. *Манифест федерализма или путь к демократическому государству / Виктор Тихонов.* – Луганск, 2004. – 63 с.
9. Ким Ю. В. *Федеративный режим / Ю. В. Ким.* – М.: Формула права, 2007. – 256 с.
10. Миронюк М. Г. *Современный федерализм: Сравнительный анализ: учебное пособие / М. Г. Миронюк.* – М.: Московский государственный институт международных отношений (Университет) МИД России; Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2008. – 279 с.
11. Шабо Ж.-Л. *Государственная власть: конституционные пределы и порядок осуществления / Ж.-Л. Шабо // Полис.* – 1993. – № 3. – С. 158–165.
12. Пастухов В. Б. *Новый федерализм для России: Институционализация свободы / В. Б. Пастухов // Полис.* – 1994. – № 3. – С. 95–105.
13. Натан Р. *Современный федерализм / Р. Натан, Э. Хоффманн // Международная жизнь.* – 1991. – № 4. – С. 34–48.
14. Абдулатипов Р. Г. *Реализация принципов федерализма / Р. Г. Абдулатипов.* – Ростов-на-Дону: Изд-во “Феникс”, 1997. – 126 с.
15. *Национальные модели федеративных государств: материалы “круглого стола” // Вестник Московского университета.* – Серия 12. – 1997. – № 1.
16. Нугаев М. *Децентрализация государственного управления как необходимый этап процесса модернизации общественной жизни. В кн.: Современный федерализм: опыт и перспективы / М. Нугаев, Р. Нугаев.* – Казань, 1996. – 232 с.
17. Elazar D. *Federal Systems of the World: A Handbook of Federal, Confederal and Autonomy Arrangements / D. Elazar.* – Harlow: Longman Group Limited, 1994. – 239 p.
18. Остром В. *Смысл*

американского федерализма. Что такое самоуправляющееся общество? / пер. с англ. С. А. Егорова; под общ. ред. А. В. Оболонского. – М.: “Арена”. – 1993. – 320 с. 19. Элазар Д. Сравнительный федерализм / Д. Элазар // *Полис*. – 1995. – № 5. – С. 30–41. 20. Терин В. П. Вызовы глобализма / В. Н. Терин // *Кентавр*. – 1993. – № 6. – С. 16–17. 21. Александренко Г. В. Буржуазный федерализм (критический анализ буржуазных федераций и буржуазных теорий федерализма / Г. В. Александренко. – К.: Изд-во АН УССР, 1962. – 355 с. 22. Тадевосян Э. В. О моделировании в теории федерализма и проблеме асимметрии федераций / Э. В. Тадевосян // *Государство и право*. – 1997. – № 8. – С. 58–68. 23. Абдулатипов Р. Г. Опыты федерализма / Р. Г. Абдулатипов, Л. Ф. Болтенкова. – М.: Изд-во “Республика”, 1994. – 318 с. 24. Scelle G. *Cours de Droit International Public (polycopie de la Faculte de Droit de Paris)* / G. Scelle. – Paris, 1948. – 275 p. 25. Токвиль А. Демократия в Америке / А. Токвиль. – М.: Прогресс, 1994. – 560 с. 26. Сушинський О. Ідея федералізму в конституціоналізмі України / О. Сушинський // *Незалежний культурологічний часопис І. Федеративна Республіка Україна*. – 2002. – № 23. – С. 46–55. 27. Бойко Ю. П. Национальная государственность и федерализм: монография / Ю.П. Бойко. – М.: ИПЦ “Маска”, 2009. – 422 с. 28. Corwin Edvard S. *The Passing of Dual Federalism* / S. Edvard Corwin // “*Essays in Constitutional Law*”, edited by R.G. Mc Closkey. – New York, 1987. 29. Ледах И. А. Федерализм и демократия. На форуме юристов. Из выступления Г. Винтер / И. А. Ледах // *Государство и право*. – 1992. – № 4. – С. 142–149. 29. Чиркин В. Е. Современный федерализм: сравнительный анализ / В. Е. Чиркин. – М.: Изд-во ИНИОН РАН, 1995. – 72 с. 31. Галкін А. Федералізм і публічна сфера як вихідні поняття / А. Галкін // *Незалежний культурологічний часопис І. Федеративна Республіка Україна*. – 2002. – № 23. – С. 92–103. 32. Schwager R. *Administrative Federalism and a Central Government with Regionally Biased Preferences* / R. Schwager. – Magdeburg, 1997. – 186 p. 33. Андерсон Дж. Федерализм: введение; пер. с англ. А. Куряева, / Дж. Андерсон. – М.: Издательство “Экономика”, 2009. – 127 с. 34. Корольов Г. Федералізм Михайла Грушевського: міфи, уявлення, проекти / Г. Корольов. – К.: Інститут історії України НАН України, 2012. – 250 с. 35. Левенець Ю. А. Теоретико-методологічні засади української суспільно-політичної думки: проблеми становлення та розвитку (друга половина ХІХ – початок ХХ століття): автореф. дис. на здоб. наук. ступеня док. політ. наук: 23.00.01 / Ю. А. Левенець. – Львів, 2001. – 43 с. 36. Sidjanski D. *Federalisme amphictyonique. Elements de systeme et tendance internationale* / Dusan Sidjanski – Lausanne: Pedone et Rouge, 1956. – 104 p.

REFERENCES

1. Darendorf R. *Posle 1989: moral', revolyutsiya i grazhdanskoe obshchestvo. Razmyshleniya o revolyutsii v Evrope* [Nach 1989: Moral, Revolution und Zivilgesellschaft. Überlegungen zur Revolution in Europa]. per. s angl. Moscow: Ad Marginem Publ, 1998. 272 p. 2. Karapetyan L. M. **Federalizm i prava narodov: kurs lektsii** [Federalism and the rights of peoples: a course of lectures]. Moscow: Prior Publ, 1999. 112 p. 3. **Federalizm: entsiklopediya** [Federalism: Encyclopedia]. pod red. K. S. Gadzhieva, E. G. Kovalenko. Moscow: MGU Publ, 2000. 638 p. 4. **Federalizm: entsiklopedicheskii slovar'** [Federalism: Encyclopedic Dictionary]. Moscow: INFRA Publ, 1997. 683 p. 5. Ryabov S. **Politologichna teoriya derzhavy** [Political science theory of the state]. Kyiv: Tandem Publ, 1996. 240 p. 6. Hamburh L. **Klasyfikatsiya, typolohiya ta modelyuvannya u doslidzhenni federatyvnykh derzhav** [Classification, typology and modeling in the study of federal states]. *Pravo*. 2011. No 4. pp. 29–37. 7. Shapoval V. M. **Federativna derzhava** [Federal state]. *Yurydychna entsyklopediya: v 6 t. Vol. 6: T–Ya*. Kyiv: Ukr. entsykl. Publ, 2004. 8. Tikhonov V. **Manifest federalizma ili put' k demokraticheskomu gosudarstvu** [Manifesto of federalism or the path to a democratic state]. Lugansk, 2004. 63 p. 9. Kim Yu. V. **Federativnyi rezhim** [Federated regime]. Moscow: Formula prava Publ, 2007. 256 p. 10. Mironyuk M. G. **Sovremennyi federalizm: Sravnitel'nyi analiz: uchebnoe posobie** [Modern Federalism: Comparative Analysis: A Training Manual]. Moscow: Moskovskii gosudarstvennyi institut mezhdunarodnykh otnoshenii (Universitet) MID Rossii; Rossiiskaya politicheskaya entsiklopediya (ROSSPEN) Publ, 2008. 279 p. 11. Shabo Zh.-L. **Gosudarstvennaya vlast': konstitutsionnye predely i poryadok osushchestvleniya** [State power: constitutional limits and procedure for implementation]. *Polis*. 1993. No 3 pp. 158–165. 12. Pastukhov V. B. **Novyi federalizm dlya Rossii: Institutsializatsiya svobody** [New federalism for Russia: The institutionalization of freedom]. *Polis*. 1994. No 3. pp. 95–105. 13. Natan R. **Sovremennyi federalizm**

[Modern federalism]. R. Natan, E. Khoffmann. *Mezhdunarodnaya zhizn'*. 1991. No 4. pp. 34–48.

14. Abdulatipov R. G. **Realizatsiya printsipov federalizma** [Realization of the principles of federalism]. Rostov-na-Donu: Izd-vo "Feniks" Publ, 1997. 126 p.

15. **Natsional'nye modeli federativnykh gosudarstv: materialy "kruglogo stola"** [National models of federal states: materials of the "round table"]. *Vestnik Moskovskogo universiteta. Seriya 12*. 1997. No 1.

16. Nugaev M. **Detsentralizatsiya gosudarstvennogo upravleniya kak neobkhodimiy etap protsessa modernizatsii obshchestvennoi zhizni. V kn.: Sovremenniy federalizm: opyt i perspektivy** [Decentralization of public administration as a necessary stage in the process of modernization of public life. In: *Modern Federalism: Experience and Prospects*]. M. Nugaev, R. Nugaev. Kazan', 1996. 232 p.

17. Elazar D. **Federal Systems of the World: A Handbook of Federal, Confederal and Autonomy Arrangements** [Federal Systems of the World: A Handbook of Federal, Confederal and Autonomy Arrangements]. Harlow: Longman Group Limited Publ, 1994. 239 p.

18. Ostrom V. **Smysl amerikanskogo federalizma. Chto takoe samoupravlyayushcheesya obshchestvo?** [The meaning of American federalism. What is a self-governing society?]. per. s angl. S. A. Egorova; pod obshch. red. A. V. Obolonskogo. Moscow: "Arena" Publ. 1993. 320 p.

19. Elazar D. **Sravnitel'nyi federalizm** [Comparative federalism]. *Polis*. 1995. No 5. pp. 30–41.

20. Terin V. P. **Vyzovy globalizma** [The Challenges of Globalism]. *Kentavr*. 1993. No 6. pp. 16–17.

21. Aleksandrenko G. V. **Burzhuaznyi federalizm (kriticheskii analiz burzhuaznykh federatsii i burzhuaznykh teorii federalizma)** [Bourgeois federalism (critical analysis of bourgeois federations and bourgeois theories of federalism)]. Kyiv: Izd-vo AN USSR Publ, 1962. 355 p.

22. Tadevosyan E. V. **O modelirovanii v teorii federalizma i probleme asimmetrii federatsii** [On modeling in the theory of federalism and the problem of asymmetry of federatio]. *Gosudarstvo i pravo*. 1997. No 8. pp. 58–68.

23. Abdulatipov R. G. **Opyty federalizma** [Experiences of federalism]. R. G. Abdulatipov, L. F. Boltenkova. Moscow: Izd-vo "Respublika" Publ, 1994. 318 p.

24. Scelle G. **Cours de Droit International Public (policopie de la Faculte de Droit de Paris)** [Cours de Droit International Public (policopie de la Faculte de Droit de Paris)]. Paris, 1948. 275 p.

25. Tokvil' A. **Demokratiya v Amerike** [Democracy in America]. Moscow: Progress Publ, 1994. 560 p.

26. Sushyns'kyy O. **Ideya federalizmu v konstytutsionalizmi Ukrayiny** [The idea of federalism in the constitutionalism of Ukraine]. *Nezalezhnyy kul'turolohichnyy chasopys Yi. Federatyvna Respublika Ukrayina*. 2002. No 23. pp. 46–55.

27. Boiko Yu. P. **Natsional'naya gosudarstvennost' i federalizm: monografiya** [National statehood and federation: monograph]. Moscow: IPTs "Maska" Publ, 2009. 422 p.

28. Corwin Edvard S. **The Passing of Dual Federalism** [The Passing of Dual Federalism] "Essays in Constitutional Law", edited by R.G. Mc Closkey. New York, 1987.

29. Ledyakh I. A. **Federalizm i demokratiya. Na forume yuristov. Iz vystupleniya G. Vinter** [Federalism and democracy. At the forum of lawyers. From the speech of G. Winter]. *Gosudarstvo i pravo*. 1992. No 4. pp. 142–149.

30. Chirkin V. E. **Sovremenniy federalizm: sravnitel'nyi analiz** [Modern federalism: a comparative analysis]. Moscow: Izd-vo INION RAN Publ, 1995. 72 p.

31. Halkin A. **Federalizm i publichna sfera yak vykhidni ponyattya / A. Halkin** [Federalism and the public sphere as initial concepts]. *Nezalezhnyy kul'turolohichnyy chasopys Yi. Federatyvna Respublika Ukrayina*. 2002. No 23. pp. 92–103.

32. Schvager R. **Administrative Federalism and a Central Government with Regionally Biased Preferences** [Administrative Federalism and a Central Government with Regionally Biased Preferences]. Magdeburg, 1997. 186 p.

33. Anderson Dzh. **Federalizm: vvedenie** [Federalism: Introduction] per. s angl. A. Kuryaeva. Moscow: Izdatel'stvo "Ekonomika" Publ, 2009. 127 p.

34. Korol'ov H. **Federalizm Mykhayla Hrushevs'koho: mify, uyavleniya, proekty** [Federalism of Mikhail Hrushevsky: myths, ideas, projects]. Kyiv: Instytut istoriyi Ukrayiny NAN Ukrayiny Publ, 2012. 250 p.

35. Levenets' Yu. A. **Teoretyko-metodolohichni zasady ukrayins'koyi suspil'no-politychnoyi dumky: problemy stanovlennya ta rozvytku (druha polovyna XIX – pochatok XX stolittya)** [Theoretical and methodological principles of Ukrainian socio-political thought: problems of formation and development (second half of XIX – beginning of XX century)] avtoref. dys. na zdob. nauk. stupenya dok. polit. nauk: 23.00.01. L'viv, 2001. 43 p.

36. Sidjanski D. **Federalisme amphictyonique. Elements de systeme et tendance internationale** [Federalisme amphictyonique. Elements de systeme et tendance internationale]. Lausanne: Pedone et Rouge Publ, 1956. 104 p.

Дата надходження: 26.10.2017 р.